

DARIUSZ GLÓWKA, ANDRZEJ JANECZEK, ANDRZEJ POŚPIECH,
HENRYK SAMSONOWICZ, J. WIESIOŁOWSKI

**AZ AGRÁRBIRTOKOK STRUKTÚRÁJA ÉS A VÁLTOZÁS
IRÁNYVONALAI LENGYELORSZÁGBAN
A 15–18. SZÁZADBAN.
FOLYAMATBAN LÉVŐ KUTATÁSOK**

*(Structures de la propriété agricole et tendances aux changements
en Pologne aux XV^e–XVIII^e siècles. Travaux en cours)*

A késő középkorban Lengyelországban a társadalom szerkezetén belül a fősze-
rep – a városok fejletlenségéből adódóan – a különböző vagyonú földbirtokosok
csoportjává volt. Megállapított tény, hogy a 17-18. században az ország lakosságának
kb. 10%-a élvezte a nemesség jogait és kiváltságait. A 15. században azonban a
rendek csoportjai nem képeztek még zárt egységet, és a földbirtokosok közé
parasztok is felsorakozhattak, továbbá a kisvárosok lakói, a közbenső rétegek
emberei, így a soltészok (*sculteti*) és a kevésbé gazdag egyháziak is. A nagy társa-
dalmi mobilitás föld szerzésével vagy haszonbérletbe vételével, a nagykereskede-
lemben való részvétellel, ill. a hitelügyletekkel lehetővé tette a feljebbjutást a
társadalmon belül. Ez különösen attól fogva vált lehetségessé, hogy Lengyelország
is része lett az agrár-árukereskedésnek csaknem egész Európa viszonylatában.

A földesúri hierarchia csúcsán a magnások álltak, akiknek hatalmas birtokaik
voltak elszórva az egész országban. Lejjebb helyezkedtek el a helyi elit emberei,
több falu vagy földdarab birtokosai. A harmadik csoportot az egy faluval rendelke-
ző nemesség alkotta, a negyediket a kisebb lovagok, akik egy-egy falurészt birto-
koltak, gyakran egy családi közösséget alkotva. Külön csoportot képeztek a
soltészok – soraik közé tartoztak néha a kisebb lovagság nemzetségeinél tehető-
sebb birtokosok. Ezek a nemesség tisztviselői voltak, akik a falut a német jog
alapján szervezték meg, és akik elég nagy saját birtokkal rendelkeztek, továbbá a
molnárok, fogadósok, néhány árus vagy kézműves a városokból és a kisebb mező-
városokból. A parasztbirtokosok csoportja is elég differenciált volt. Voltak köztük
jómódú (szabad) parasztok, akik a német jog alapján telepedtek le, és szegényeb-
bek, akiknek sokszor csak egy egész kis elkerített telkük volt. Voltak parasztok,
akik haszonbérletbe vettek elhagyott gazdaságokat, így nagyobb területek haszon-
élvezői lettek, mint sok nem túl gazdag lovag. Meg kell említeni az egyházi birto-
kosokat is, akik megtalálhatók voltak a birtoklók minden csoportjában. A
püspökök és kolostorok latifundiumai mellett voltak kisebb egyházközségi birto-
kok. A javak kiterjedésére vonatkozó kutatások eredményei arra a végkövetkezte-
tésre vezettek, hogy a földtulajdonosok rétegződése nem hasonlított szabályos
piramishoz. A legnépesebb csoport valamivel a közép alatt helyezkedett el, a
legszegényebb csoportba kevesebben sorolódtak be.

E kezdeti állapotot tükröző kép a 15. században a nagykereskedelelem fejlődésével
és a városok növekedésével változni kezdett. A zárt rendek létrehozása felé irányu-
ló társadalmi folyamat Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon és Lit-

vániában a birtokviszonyok módosulására vezetett a vidéken. A húszas évektől kezdve a nemesség igyekezett megakadályozni a pusztaságok növekedését és a parasztok városok felé özönlését. E tevékenység nem mindig járt sikerrel, és az elhagyott földek száma akkor is nőtt, amikor a tehetős parasztok egy része elkezdte haszonbérbe venni őket. E folyamat eredményeként az alávetett helyzetben lévő parasztok egy része – jövedelme növekedése révén – kezdett egyenlővé válni a kevésbé vagyonos nemességgel, és mi több, részt venni az exportra szánt árucikkek előállításában. Gazdaságaikban bérmunkaerőt használtak, amit a falu legszegényebbjai közül verbuváltak, a kis telkek tulajdonosai, a földnélküli helyi parasztbérlők köréből. Ez a helyzet a társadalmi mobilitás függvénye volt, ill. annak, hogy egészen a 16. század végéig és a 17. század elejéig nem voltak élesen meghatározott társadalmi határok, a társadalom struktúrája lapos piramis formáját öltötte, különösen a kis birtokegységek viszonylatában.

Anélkül, hogy arra törekednénk, hogy a föld birtoklásai struktúrájában a 16-17. században végbement minden változást bemutassunk, annak néhány irányvonalát szeretnénk felvázolni, így

1. a keletre való terjeszkedés következtében a nagybirtokosok uradalmainak növekedését (Ruténia földjei),
2. a keleti kolonizáció következményeit,
3. a föld kereskedelmi forgalmának következményeit,
4. a plébániai földtulajdonok változásait.

Ezek az agrárstruktúrában bekövetkezett átalakulás legfontosabb irányvonalai Lengyelországban az újkorban.

Lengyelország kelet felé való területi terjeszkedésével, ami a rutén hercegség hanyatlásával vált számára lehetségessé, az ország új régiót kebelezett be határai közé – a Vörös Oroszországot. Ruténia gazdasági helyzete kedvezőtlen megítélésének alapos okai vannak. Helyzete nemcsak egy hosszú politikai krízis, az Arany Hordától való függőségének és a területén a 14. században zajló számos háború pusztításának következménye volt, hanem kevésbé hatékony gazdasági rendszeréből is adódott, földtulajdon-viszonyainak anakronisztikus jellegéből, szemben a lengyel területekkel, ahol a német jog (ius Theuthonicum) reformjának meghonosítása már a 13. és 14. században végbement.

A lengyel királyok és mazóviai hercegek által igazgatott, eredetileg igen nagy kiterjedésű királyi uradalmak szétosztása főleg a Kis-Lengyelországból, Sziléziából és Mazóviából érkezők javára történt. A földadományozások özöne jelentősen csökkentette a királyi uradalmakat és a földbirtokstruktúra arányait is felborította; a 15. század második felére a falvak 1/4-e vagy 1/5-e maradt királyi birtok. Az így elindított, kelet felé irányuló migrációs mozgások Vörös Oroszországban etnikailag különböző, új nemesi rendet hoztak létre, melyen belül a lengyelek jelentették a számban legnépesebb csoportot, főleg a gazdagabb rétegekben. A bojárok autochton utódai a második sorba szorultak vissza. Szerényebb volt a frissen betelepített vlách és német nemesség szerepe. A kohézió hiányának ellenére komoly széthúzás nem osztotta meg a nemesi rendet, egyetlen jogi-politikai egységet képezett, mely azért harcolt, hogy rendi kiváltságait kiterjessze Ruténiára is, és fokozatosan haladt az egységes kultúra kialakítása felé.

A lengyel falvak modellje alapján véghezviendő agrárreform harcosai a földet birtoklók minden kategóriáját képviselték: a királyt, a lengyel nemességet és a Ruténiába frissen betelepített katolikus egyházat, mely újjá kívánta szervezni a

birtokokat, melyeken az ismert és elfogadott modellek alapján akart elhelyezkedni; az ellengyelesedés útjára lépett rutén bojárok, akik az élet különböző viszonylataiban vonzóknak találták a lengyel modellt; de a konzervatívabb magatartást megőrző, saját kultúrájukhoz és ortodox vallásukhoz hű bojárok is megragadták az uradalmaik átszervezéséből származható előnyöket, nem riadtak vissza a katolikus egyház alapítványaiba történő befektetésektől, mivel valószínűleg előre látták a nyugati telepések kiözönlését.

A rutén vidék struktúráinak átalakítása abból állt, hogy a telepítési akciók segítségével erősítse a népesség struktúráit és telepéseket hozzon nyugatról (*locationes*) a szűz földekre, sűrűbbé tegye a lakosságot a már meglévő településeken, filiálékat hozzon létre, az agrárrendszert a német települési jog alapján reformálja meg, a parasztok számára előnyösebb jogi és társadalmi státust vezessen be, rendet teremtsen a feudális szolgáltatásokban (főleg a természetbeniekben), szabályozza a falvak és földek térbeli rendszerét (fokozatosan felszámolja a robotrendszert, bevezesse a hároméves vetésforgót).

Az agrárstruktúrák modernizációja nem volt általános folyamat, a két kolonizációs joggal, a némettel és a vláchhal (*ius Valachicum*, melyet az erdős, a földművelés szempontjából nehéz, erdős szubalpin vidékeken érvényesítettek) továbbra is megtartották a helyi, a megszokott rutén jogot (*ius Ruthenicum*), számtalan archaikus társadalmi kategóriájával. E sokféleségben felismerhetők a részleges kiegészítés és a gazdálkodás specializálódásának elemei: a német jog gyakorlata a földműveléshez kötődött, a vlách az állattenyésztéshez, a rutén jog megmaradt többek között a robottal sújtható szervezetekben és a méz begyűjtésén alapulóknak. Érdekesebb megvizsgálni az okokat, hogy a tradicionális rutén jogot miért tartották fenn, mint azt: miért jöttek létre a reformok. A fent vázolt felosztás azonban nem szigorú, egyes befolyások keresztettk egymást a különféle agrárrendszereken belül és bizonyos hibridációra vezettek.

A sokféleség végét a 16-17. században a köztársaság gazdasági rendszerében fellépő új jelenség jelzi: a földesúri magánbirtokok kifejlődése és a második jobbagyság az agrárrendszerek egységessé tételére vezettek egy robotoltatható falumodell formájában.

A 16-17. századi Lengyelországban külön szerep jutott a föld piacgazdaságának. Egyrészt a föld birtoklásának nemesi monopóliuma kiküszöbölte az egyéb társadalmi csoportok részéről jövő konkurenciát, és ilyen vonatkozásban a nemesség számára biztosította a gazdasági tevékenységek teljes szabadságát. Másrészt viszont – mivel a nemességnek nagy jövedelmek szerzésére nem álltak rendelkezésére egyéb elérhető források – élesebbé vált a földekért való vetélkedés. Ez még fokozódott az öröklés révén történő részekre osztás Lengyelországban érvényes gyakorlata miatt. Így egyetlen államon belül „szabad konkurencia” piaccával találjuk magunkat szemben, ahol a kereslet állandó jelleggel nagyobb, mint a kínálat.

Itt a következő alapkérdés vetődik fel: hogyan befolyásolták a társadalmi adottságok a piac mechanizmusát? Milyen mértékben követte az az objektív gazdasági irányvonalakat (az agrártermékek konjunktúráját, a monetáris zavarok folyamatát stb.) és mikor került ki közvetlen nyomásukat?

A kérdésekre adott válaszokból az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

– A nemesek birtokait elvben egészben adták el mint fel nem osztott területi egységeket. Meg nem osztottságuk gazdasági funkciójukból és az agrártermelés szervezési módjából következett.

– A föld értékét és árát elsősorban a gabonatermelés mennyiségi változásai és sokkal kisebb mértékben az agrártermékek árának fluktuációja határozta meg. A föld értéke és ára inkább a jó termések idejét érezte meg és az elemi csapásokat, mint az agrártermékek konjunktúrájának változásait.

– A földnek az eladás művelete folyamán érvényesülő ára sokszor nem felelt meg reális piaci értékének. Ez főleg a családokon belül lezajlott ügyletek eseteire vonatkozik (az eladások összességének 40%-a), melyek protekcionista jellegűek voltak, ahogy az adósságokkal terhelt adásvételi ügyletekre is. Mindkét esetben árcsökkenésre spekuláltak, és a tranzakciók általában készpénzfizetés nélkül mentek végbe.

– A tanulmányozott korszakban – 1580-1655 – a föld valódi árának kb. 20%-os csökkenése észlelhető, amit főleg a földesúri magánbirtokok kevésbé hatékony gazdálkodása idézett elő.

– A földek ára és a birtokok adásvételének üteme észrevehetően növekedett a gazdasági stabilitás korszakaiban, főleg a jó terméseredmények éveiben, az ellenkező esetekben a földpiac visszaesett, és az árak zuhantak.

– A föld piacán a vásárlók és vevők körében erős társadalmi és gazdasági rétegződés észlelhető. Az ügyleteket folytató partnerek általában ugyanabból a körből kerültek ki. Ez a nemesség köreiben szokásos házassági piac működésére emlékeztet. Tulajdonképpen nem az egész nemesség számára közös, egyetlen piacról van szó, hanem többről: a kisnemesek, a középnemesek stb. piacról.

Külön szerepe van a mezőgazdaságban a plébániai birtokoknak: az e területen végzendő kutatások talán jobban rá tudnak majd világítani a 17. századi gazdasági válság természetére.

A 17. század elején a plébános birtoka átlag 2,7 ekeföldből állt (kb. 45 hektár); így tehát ilyen vonatkozásban mögötte maradt a többi birtoknak, legyenek azok akár királyi uradalomak, akár egyházi vagy nemesi magánbirtokok. A 17. század második felének háborús pusztításai okozták, hogy 1693-ban a megművelt földek területe kb. 40%-kal csökkent. A 18. század első felében a művelhető területek kb. ugyanezt a szintet tartották, ami bizonyítja, milyen komoly nehézségekkel járt a plébániai birtokok helyreállítása. Csak a 18. század hetvenes éveire emelkedett a területnagyság, mely még akkor is 26%-kal kisebb volt, mint a 17. század elején.

A munka megszervezését tekintve három típusú uradalmat különböztethetünk meg: 1/a kizárólag jobbágmunkával műveltet, 2/a kizárólag cselédekkel műveltet és 3/a kevert művelését – a jobbágyszolgálatot teljesítő parasztok és bérmunkások felhasználásával. A 17. század közepén a második típus volt a legelterjedtebb. A következő években növekedett a jobbágyszolgáltatásokra alapozott gazdaságok csoportja. De itt csak néhány paraszt állt rendelkezésükre (legtöbbször 1-3), és mellettük bérmunkást is kellett alkalmazniuk. Ezért van, hogy a 18. század hetvenes éveiben azok a birtokok voltak túlsúlyban, ahol teljesen csak bérmunkásokat alkalmaztak (az össz mennyiség 44%-ában) vagy bérmunkásokat és parasztokat (31%), és a birtokoknak csak 25 százaléka támaszkodott kizárólag robotmunkára. A 17. század végén egy parasztbirtok hetenként 2 vagy 3 nap robotot teljesített, és ez kevesebb volt a Plock püspökség uradalmaiban szokásos gyakorlatnál. A 18. században e szolgáltatások mértéke nem növekedett, de jellege megváltozott azzal, hogy a „párban való” munkaerő használatával (a férj és a feleség együttes munkája) az ebben foglalkoztatott személyek száma növekedett.

A bérmunkások munkaalkalmainak csökkentése, és ami ebből következik, magának a fogyasztásnak a korlátozása volt a krízis áthidalására alkalmazott egyik

módszer. A plébánosok földjein ugyanakkor a bér munkások száma birtokonként növekedett – 1693-ban ez kettőről négyre, 1775-81-ben hatra emelkedett.

A plébániai földeken a gabonatermelés mennyisége és a termesztés struktúrája, összehasonlítva a más birtoktípusok eredményeivel, nem volt eltérő, és tipikusnak tekinthető a három gabonaszem aratása. Alacsonyabb szinten helyezkedett el az állattenyésztés – ami az állatállomány nagyságát illeti, a plébániai gazdaságok két-háromszor kisebb számokat mutatnak. A 17. század végétől a 18. század hetvenes éveig az igásállatok állománya (őkrök és lovak) nem változott, de esett a tehének és a fiatal tinók és üszők, a sertésfélék és a juhok száma, csak a baromfié növekedett.

Bár nem tudjuk teljesen felmérni a 17. század második felében bekövetkezett krízist, azt megállapíthatjuk, hogy sok idő kellett a nehézségek legyőzéséhez, és ez nem is sikerült teljesen. A plébánosok, ahogy a többi birtokos is, azzal a problémával néztek szembe, helyreállítsák-e a birtokot vagy átszervezzék? Nemcsak a külső körülmények, de a tradicionalista gondolkodás is az első választása mellett döntött. Végeredményben nem sikerült a 17. század eleji gazdasági szint helyreállítása, nem vezettek be jelentős változásokat sem a munka megszervezésében, sem a birtokok technikai felszerelésében.